

**ZAMONAVIY SHAROITLARDA TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA
NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLARNI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM
JIHATLARI**

**ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ
В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ**

**SOME ASPECTS OF IMPROVING CASHLESS PAYMENTS IN THE
ACTIVITIES OF COMMERCIAL BANKS IN MODERN CONDITIONS**

Gavhar Imamova,
Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy sharoitlarda tijorat banklari faoliyatida naqd pulsiz hisob-kitoblarni takomillashtirishning asosiy jihatlarini ko‘rib chiqiladi. Naqd pulsiz to‘lovlar tizimining rivojlanishi va kengayishi bank xizmatlarining samaradorligini oshirish, mijozlarga qulaylik yaratish, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, maqolada elektron to‘lov tizimlarini joriy etish, moliyaviy xavfsizlikni kuchaytirish, va bank tizimining raqobatbardoshligini oshirish yo‘llari tahlil qilinadi. Ushbu masalalar nafaqat banklar faoliyatini yaxshilash, balki mamlakat iqtisodiyotining raqamli rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Tijorat banklari, naqd pulsiz hisob-kitoblar, elektron to‘lov tizimlari, moliyaviy barqarorlik, bank xizmatlari, raqamli iqtisodiyot, moliyaviy xavfsizlik, bank tizimining takomillashuvi, iqtisodiy rivojlanish, raqobatbardoshlik.

В статье рассматриваются основные аспекты совершенствования безналичных расчетов в деятельности коммерческих банков в современных условиях. Развитие и расширение системы безналичных платежей играет важную роль в повышении эффективности банковских услуг, создании удобств для клиентов и обеспечении экономической стабильности. Кроме того, в статье анализируются пути внедрения электронных платежных систем, усиления финансовой безопасности и повышения конкурентоспособности банковской системы. Эти вопросы способствуют не только улучшению работы банков, но и цифровому развитию экономики страны.

Ключевые слова: Коммерческие банки, безналичные расчеты, электронные платежные системы, финансовая стабильность, банковские услуги, цифровая

экономика, финансовая безопасность, совершенствование банковской системы, экономическое развитие, конкурентоспособность.

The article examines the main aspects of improving cashless payments in the activities of commercial banks in modern conditions. The development and expansion of the cashless payment system play a crucial role in increasing the efficiency of banking services, creating convenience for customers, and ensuring economic stability. Additionally, the article analyzes ways to implement electronic payment systems, enhance financial security, and improve the competitiveness of the banking system. These issues contribute not only to improving the functioning of banks but also to the digital development of the country's economy.

Key words: Commercial banks, cashless payments, electronic payment systems, financial stability, banking services, digital economy, financial security, improvement of banking system, economic development, competitiveness.

Hozirgi globalizatsiya davrida moliya tizimi, xususan tijorat banklari faoliyati iqtisodiyotni barqaror boshqarishda muhim o‘rin egallaydi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar esa zamonaviy bank xizmatlarining ajralmas qismi bo‘lib, ular iqtisodiy aylanmani tez, xavfsiz va oshkora tarzda amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, naqd pulsiz hisob-kitob tizimini keng tatbiq etish nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta‘minlaydi, balki mamlakat iqtisodiy o‘shisha sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Chunki ushbu hisob-kitob usullari orqali xo‘jalik yurituvchi subyektlar va aholining o‘rtasida moliyaviy munosabatlar yanada qulay, xavfsiz va nazorat ostida amalga oshiriladi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida bank xizmatlarini yangilash, elektron to‘lov tizimlarini keng joriy etish, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish naqd pulsiz hisob-kitoblarning keng yoyilishiga sabab bo‘lmoqda.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, naqd pulsiz hisob-kitoblar nafaqat banklar faoliyatini yengillashtiradi, balki davlatning soliq siyosati samaradorligini ham oshiradi. Naqd pul aylanmasining kamayishi “soya iqtisodiyoti”ni qisqartiradi, davlat byudjetiga tushumlarni ko‘paytiradi, oshkoralikni ta‘minlaydi. Shu jihatdan naqd pulsiz hisob-kitoblar mamlakat moliya siyosatida iqtisodiy barqarorlik, korrupsiyaga qarshi kurash va moliyaviy intizomni mustahkamlashda muhim omil sifatida ko‘rilmoqda.

Tijorat banklari uchun naqd pulsiz hisob-kitob usullarini joriy etish va kengaytirishning asosiy ahamiyati shundaki, ular raqobatbardosh bozor sharoitida mijozlarni jalb etish, zamonaviy xizmatlarni taklif etish, operatsion xarajatlarni kamaytirish hamda likvidlikni samarali boshqarish imkonini yaratadi. Bugungi kunda bank xizmatlari sohasida xalqaro

standartlarga mos texnologiyalarni qo‘llash mijozlar ishonchini oshirib, bank tizimining barqarorligiga zamin yaratmoqda.

Bugungi kunda jahon moliya tizimida raqamlashtirish jarayonlari tobora jadallashib, naqd pulsiz hisob-kitoblar iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy tizim samaradorligini ta‘minlashda muhim omilga aylanmoqda. Zamonaviy bank faoliyati endilikda nafaqat klassik kredit va depozit operatsiyalari bilan, balki elektron to‘lov tizimlari, mobil banking va raqamli platformalar orqali xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari bilan belgilanmoqda. Ilg‘or xorijiy mamlakatlar, xususan Skandinaviya davlatlari, AQSh, Yevropa Ittifoqi va Osiyo mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, naqd pulsiz hisob-kitoblarning keng joriy etilishi nafaqat moliyaviy muomalalarni soddalashtiradi, balki soya iqtisodiyotini qisqartirish, soliqlarning to‘liq yig‘ilishini ta‘minlash, aholi moliyaviy savodxonligini oshirish va bank tizimiga ishonchni mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynaydi.

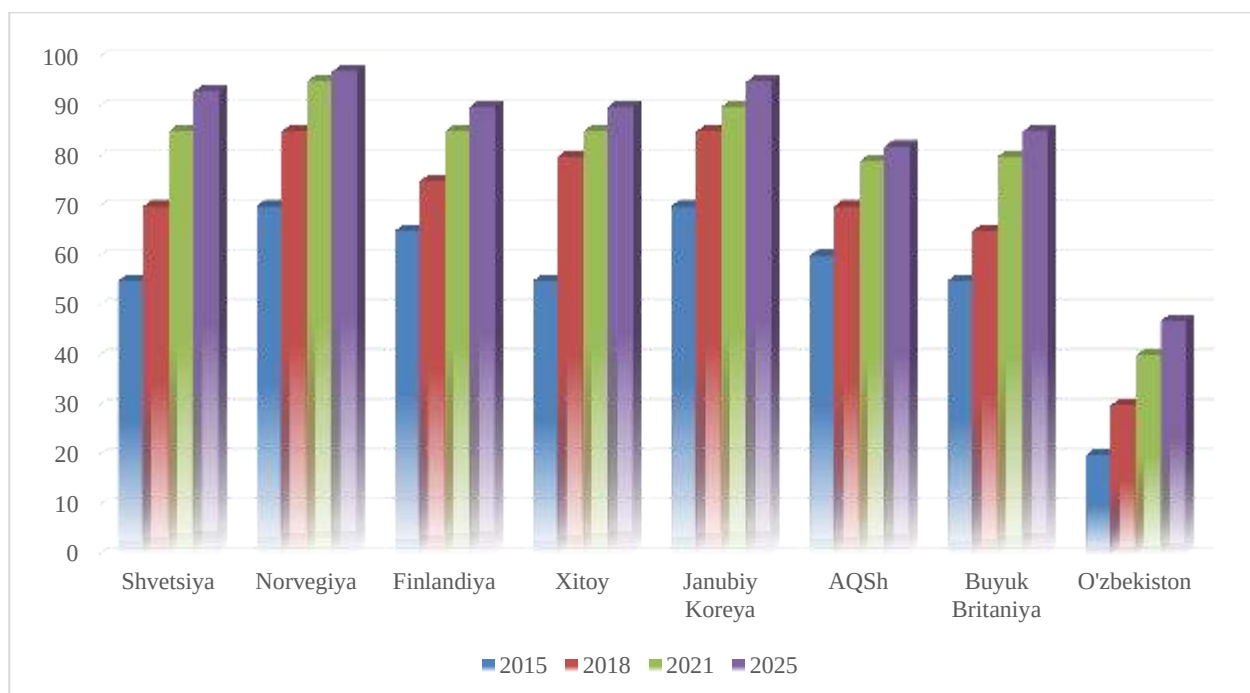
Tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblarni kengaytirish bo‘yicha xorijiy tajriba O‘zbekiston uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, elektron tijoratni kengaytirish, bank xizmatlari qamrovini oshirish va aholini moliyaviy tizimga faol jalb qilish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ilg‘or xorijiy mamlakatlarning yutuqlarini o‘rganish va ularni milliy amaliyotga tatbiq etish, mavjud imkoniyatlar va muammolarni aniqlash hamda mos mexanizmlarni ishlab chiqish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Rivojlangan davlatlarda naqd pulsiz (cashless) hisob-kitoblar odatda bosqichma-bosqich — infratuzilma va me‘yoriy bazani yaratishdan boshlab, plastik kartalar va elektron transferlar kengayishi, keyin esa kontaktless va mobil hamyonlar, real-vaqt (instant) tizimlari va oxir-oqibat markaziy banklar tomonidan raqamli pul (CBDC) tadqiqotlari va pilotlariga o‘tishgacha — rivojlanadi. Avvalgi bosqichda (1980–2000 yillar) asosiy e‘tibor bank kartalari va ACH-usullarga qaratildi; 2000-yillardan boshlab smart-kartalar, EMV standarti va onlayn bank xizmatlari kengaydi; so‘nggi 10 yilda kontaktless, mobil hamyonlar va raqamli to‘lov platformalari (masalan, Skandinaviya va Buyuk Britaniyada) tez ommalashdi, bu esa naqd oqimini kamaytirib, tranzaksiya chastotasini va elektron hisob-kitoblarning ulushini oshirdi. Yana ba‘zi davlatlarda (masalan, Shvetsiya) naqddan voz kechish yo‘li tezlashgani bilan birga, zaif guruhlar uchun pulga erkin kirish imkoniyati sohasida davlat va regulyatorlar tomonidan muvozanat saqlash choralarga ehtiyoj paydo bo‘lgan.

Naqd pulsiz tizimlarning xalqaro moliya bozoridagi ahamiyati bir necha asosiy jihatlarda namoyon bo‘ladi: to‘lov tizimlarining tezligi va xarajatlarni kamaytirishi savdo va kapital oqimlarini soddalashtirib, xalqaro savdo va investitsiya operatsiyalarining samaradorligini oshiradi; real-vaqt va avtomatlashtirilgan clearing/settlement mexanizmlari likvidlik

boshqaruvini yaxshilaydi va sistemaviy xavfni kamaytiradi; shuningdek, keng qamrovli raqamli to‘lov infratuzilmasi moliyaviy inkluziyani kengaytiradi va rivojlanayotgan mamlakatlarni ham global moliyaviy tarmoqlarga bog‘lashga yordam beradi. Shu bilan birga, chet elga pul o‘tkazmalari va cross-border to‘lovlar sohasidagi interoperabiliti va tranzaksiya xarajatlari hali ham muhim cheklov bo‘lib qolmoqda — shu sabab G20 va xalqaro tashkilotlar cross-border to‘lovlarni tezlashtirish, qimmatini tushirish va shaffofligini oshirish bo‘yicha ishlarni jadallashtirmoqda.

Xalqaro tashkilotlar (IMF, Jahon banki, BIS va ular bilan hamkorlikdagi organlar) naqd pulsiz hisob-kitoblar va raqamli to‘lovlarni rivojlantirish bo‘yicha bir qator tavsiyalarni ilgari suradi: birinchidan, ishonchli va barqaror milliy to‘lov infratuzilmasini yaratish — ya’ni RTGS, yakuniy settlement tizimlari va qat’iy operatsion me’yorlar; ikkinchidan, moliyaviy inkluziya maqsadida arzon va keng qamrovli elektron hisob-raqamlar hamda mobil to‘lov yechimlarini tarqatish; uchinchidan, raqamli to‘lovlar uchun qonunchilik va iste’molchi himoyasi (ma’lumotlar xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya, firibgarlikka qarshi choralar)ni mustahkamlash; to‘rtinchidan, tizimlararo interoperabiliti va standartlarga (masalan, identifikatsiya, tekshiruv va AML/CFT mexanizmlari) rioya qilish orqali chet el to‘lovlari samaradorligini oshirish; va beshinchidan, CBDC va stabilkoinlar kabi yangi vositalarni joriy etish bo‘yicha ehtiyotkorlik bilan sinov va baholashni amalga oshirish. BISning so‘nggi tahlillari va markaziy banklarning CBDC ishlaridagi faolligi shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik markaziy banklar chakana (retail) CBDC imkoniyatlarini o‘rganmoqda; IMF va Jahon banki esa texnologik yechimlar, tartib-qoidalar va inkluziyani muvozanatlashtirish bo‘yicha texnik hamkorlik va tavsiyalar beradi. Shu tashkilotlarning hujjatlari raqamli to‘lovlarni kengaytirish uchun siyosat paketining texnik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini muvofiqlashtirish zarurligini takrorlaydi.

1-rasm. Dunyo davlatlari tijorat banklari tomonidan 2015-2025-yillarda oralig‘ida naqd pulsiz hisob-kitob ulushi⁷¹

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki (1-rasm): naqd pulsiz hisob-kitoblarga o‘tish nafaqat texnologik yangilanishni, balki qonunchilik, regulyatorlik, iste’molchi himoyasi, infratuzilma ishonchliligi va zaif guruhlarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni ta’minlovchi kompleks siyosatni talab qiladi. Xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari esa milliy siyosatni shu global standartlarga moslashtirish orqali tranzaksiyalarni arzonroq, tezroq va xavfsizroq qilishga yo‘naltirilgan.

Skandinaviya mamlakatlari, xususan Shvetsiya, Norvegiya va Finlyandiya so‘nggi o‘n yilliklarda “naqd pulsiz jamiyat” konsepsiyasini faol joriy etib, dunyoda eng ilg‘or tajribani namoyon qilmoqda. Shvetsiya bu jarayonning eng oldingi safida bo‘lib, aholining kundalik to‘lovlari 85–90 foizdan ortig‘i elektron shaklda amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasi yalpi ichki mahsulotning atigi 1 foizi atrofida bo‘lib, do‘konlar, jamoat transporti va xizmat ko‘rsatish joylarida kartalar va mobil ilovalar (Swish kabi tezkor to‘lov tizimlari) asosiy to‘lov vositasi sifatida ishlatiladi. Banklar naqd pul xizmatlarini bosqichma-bosqich qisqartirgan, ko‘plab filiallarda kassa operatsiyalari umuman yo‘q. Bu jarayonni davlat, markaziy bank va tijorat banklari yagona strategik yondashuv asosida qo‘llab-quvvatlab kelmoqda.

⁷¹ Muallif ishlanmasi

Norvegiyada ham to‘lovlarning katta qismi elektron shaklda bajariladi, bank kartalari va mobil to‘lov tizimlari (Vipps kabi) aholining kundalik hayotiga chuqur kirib borgan. Hukumat va Markaziy bank naqd pulsiz jamiyatni rivojlantirish bilan bir qatorda, moliyaviy barqarorlik va aholining barcha qatlamlari, jumladan keksalar va texnologiyadan uncha foydalana olmaydigan guruhlarining ham xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishini ta’minlashga alohida e’tibor qaratadi.

Finlyandiya tajribasi esa raqamli innovatsiyalarni tez joriy etish va banklararo to‘lov tizimlarini modernizatsiya qilish bilan ajralib turadi. Bu mamlakatda real vaqt rejimidagi to‘lov xizmatlari keng joriy etilgan, aholining bank hisobvaraqlari ochish va ulardan foydalanish darajasi deyarli to‘liq. Davlat va xususiy sektor hamkorligida to‘lov tizimlari yagona standartlarga moslashtirilgan bo‘lib, bu moliyaviy xizmatlarda shaffoflik va xavfsizlikni oshirgan.

Skandinaviya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, “naqd pulsiz jamiyat” faqat texnologik yechimlar bilan emas, balki keng qamrovli siyosiy, ijtimoiy va huquqiy chora-tadbirlar bilan qo‘llab-quvvatlangandagina samarali bo‘ladi. Bu mamlakatlarda moliyaviy savodxonlikni oshirish, iste’molchilar huquqlarini himoya qilish, to‘lov tizimlarida yuqori darajadagi ishonch va qulaylik yaratish asosiy ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib, natijada bank sektorida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘liq ustunlikka erishgan.

Shu bilan birga, Skandinaviya mamlakatlari tajribasi naqd pulsiz hisob-kitoblarni to‘liq joriy etishda ham ijtimoiy muvozanatni saqlash muhimligini ko‘rsatadi. Chunki ayrim guruhlar hali ham naqd pulga ehtiyoj sezishi mumkin. Shu sababli ular “to‘liq naqd pulsizlashish”dan ko‘ra “naqd pulsiz jamiyat” konsepsiyasini, ya’ni elektron to‘lovlarning ustunligi, lekin zarurat bo‘lganda naqd puldan foydalanish imkoniyatini saqlashni tanlamoqda.

1-jadval⁷²

Skandinaviya mamlakatlarida naqd pulsiz to‘lov mexanizmlari

Davlat	Asosiy raqamli to‘lov mexanizmi / ilova	Yi li / holati	Mexanizm qanday (asosiy) ishlaydi xususiyatlari	Statistik ma’lumotlar / natija
Shvetsiya	<i>Swish</i>	20 24-	Mobil telefon raqami bank hisobiga bog‘langan,	2024: Swish 8.5-9 million foydalanuvchi;

⁷² Muallif ishlanmasi

		2025	foydalanuvchilar o‘zaro va do‘konlarda tezkor pul yuborish (instant transfer) imkoniyatiga ega; autentifikatsiya BankID orqali.	do‘konlarda juda keng qabul qilinadi; naqd ishlatish past — naqd to‘lovlar ulushi kam ($\approx 10\%$ yoki undan ham past)
Norvegiya	Vipps / Vipps MobilePay	2024-2025	Mobil ilova orqali tez to‘lov, “tap to pay” (yaqinlashtirish orqali) funksiyasi; bank kartalarni ilovaga qo‘shish, NFC-teknologiyalar ishlatiladi; do‘konlarda va kichik savdo nuqtalarida ommalashgan.	2025- yil bahorida “tap with Vipps” funksiyasi ishlay boshladi, 1 million foydalanuvchi ushbu funksiyani yoqdi. Kundalik foydalanish kuchaymoqda.
Finlandiya	Kontaktless kartalar, mobil hamyonlar, “remote / online payments”	2024	Kartalar bilan kontaktless to‘lovlar ko‘paygan; kredit/debet kartalarning mobil yoki plastik shaklda tegib to‘lash imkoniyati keng tarqalgan; transport tizimlarida ham “tap” to‘lovlar joriy etilgan.	2024 Q3: jami 663 million karta to‘lovlari, shulardan 420 million kontaktless; kontaktless to‘lovlar karta to‘lovlari orasida $\sim 63\%$ ni tashkil etdi. Remote/online karta to‘lovlari ham o‘sishda.
Daniya	MobilePay / Vipps MobilePay (khususiy ilova birligi)	2023-2024	MobilePay va Vipps integratsiyasi; ilova orqali shaxsiy-biznes to‘lovlari, do‘konlarda ilova to‘lovlari; “one unified wallet” kabi modellarga o‘tish; xaridorlarga ilova orqali yuborish, QR-kod, NFC yoki ilova ichidagi hamyon funksiyasi.	2023: Do‘konlardagi to‘lovlarning taxminan 9/10 qismi raqamli usullar bilan amalga oshiriladi; naqd to‘lovlar keskin kamaygan.

AQSh va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida elektron to‘lov tizimlarining rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, har ikki hudud global moliyaviy bozorning asosiy yo‘nalishlarini belgilab beruvchi markaz hisoblanadi. AQShda naqd pulsiz hisob-kitoblar rivoji bank kartalari va kredit tizimining keng tarqalishi bilan bog‘liq bo‘lib, 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab Visa va Mastercard kabi xalqaro to‘lov tarmoqlari yuzaga keldi. Keyinchalik elektron banking va internet asosidagi to‘lov xizmatlari ommalashdi. Bugungi kunda AQShda mobil hamyonlar (Apple Pay, Google Pay, PayPal, Venmo, Zelle) keng qo‘llanadi, real vaqt rejimidagi tezkor to‘lovlar (FedNow tizimi) bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Shu bilan birga, kriptovalyuta va blokcheyn texnologiyalariga bo‘lgan qiziqish ham AQSh elektron to‘lov bozorida muhim o‘rin egallaydi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida esa elektron to‘lov tizimlari integratsiyalashgan yondashuv asosida rivojlandi. SEPA (Single Euro Payments Area) loyihasi naqd pulsiz hisob-kitoblarni butun ittifoq hududida yagona standartlar asosida amalga oshirish imkonini berdi. SEPA orqali bank o‘tkazmalari va kartali to‘lovlar soddalashdi, to‘lovlarning tezligi va xavfsizligi oshdi. Germaniya, Fransiya va Niderlandiya kabi mamlakatlarda kontaktless kartalar va mobil banking xizmatlari keng qo‘llanmoqda, Skandinaviya davlatlariga yaqin yondashuv sifatida elektron to‘lovlar kundalik hayotda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Yevropa Markaziy banki va milliy regulyatorlar esa real vaqtli to‘lov tizimlarini (masalan, TARGET Instant Payment Settlement – TIPS) kengaytirish orqali biznes va aholiga yanada qulay imkoniyatlar yaratmoqda.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar bugungi kunda tijorat banklari faoliyatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Pul aylanmasining naqd shakldan elektron va raqamli shaklga o‘tishi bank tizimida tezkorlik, shaffoflik hamda xavfsizlikni ta’minlash imkonini beradi. Shu bois tijorat banklari mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarda zamonaviy to‘lov texnologiyalarini keng joriy etishga alohida e’tibor qaratmoqda.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy afzalligi shundaki, ular bank operatsiyalarini soddalashtiradi, xarajatlarni kamaytiradi hamda mijozlarga qulay xizmat ko‘rsatishni ta’minlaydi. Natijada bank xizmatlaridan foydalanish darajasi ortib, aholining moliyaviy intizomi mustahkamlanadi. Bundan tashqari, naqd pulsiz to‘lovlar iqtisodiyotning “soya sektori”ni qisqartirish va soliq tushumlarini oshirishda ham muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Смирнов А. А. Электронные деньги и их использование в банковской сфере. – М.: Юрайт, 2012.
2. Кузнецова О. В. Безналичные расчеты в условиях цифровизации экономики. – Казань: Казанский университет, 2013.
3. Морозова Т. И. Электронные платежные системы: проблемы и перспективы развития. – Новосибирск: СибАК, 2014.
4. Федоров С. В. Безналичные расчеты: правовые и экономические аспекты. – Екатеринбург: УрФУ, 2015.
5. Дмитриева Н. П. Электронные деньги и их использование в банковской сфере. – Омск: ОмГТУ, 2016.